

ΓΟΝΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΣΕ ΜΙΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ



ΟΤΑΝ ΛΙΓΕΣ ΕΒΔΟΜΑΔΕΣ μετά την άφιξή μου στις ΗΠΑ ξεκίνησα την επιτόπια έρευνά μου στην Λώρενς –την κύρια πανεπιστημιακή πόλη του Κάνσας– είχα ήδη αποφασίσει να ασχοληθώ με την συγγένεια. Μου είχε δοθεί, εν τω μεταξύ, η ευκαιρία να φιλοξενηθώ σε ορισμένα αμερικανικά σπίτια και η απλή παρατήρηση των συγγενικών σχέσεων μου έκανε τόση εντύπωση –καθώς διέφερε πολύ από την εμπειρία μου στην Ελλάδα– ώστε καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα ενδιαφέροντά μου στην συνέχεια.

Στην εργασία αυτή πρόκειται να παρουσιάσω ορισμένα από τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, που αποτέλεσε και την βάση της διδακτορικής μου διατριβής¹. Θα ασχοληθώ κυρίως με την ιδεολογία και την συμπεριφορά των ενηλίκων απέναντι στα παιδιά στις μεσαίες τάξεις της πόλης και θα θίξω, στα πλαίσια αυτά, ορισμένα γενικότερα ζητήματα όπως είναι οι αντιλήψεις για την φύση των συγγενικών δεσμών και το εύρος των συγγενικών υποχρεώσεων. Η ιδεολογία που αναλύεται εδώ προέρχεται από έναν πολιτισμό που ασκεί παγκόσμια ηγεμονία και η επίδρασή της είναι πλέον προφανής και στην ελληνική κοινωνία. Η εξέτασή της, σε σύγκριση με την ελληνική, όπως επιχειρείται εδώ, μπορεί να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόησή της, προσφέρει δε μία ακόμα οπτική γωνία μέσα από την οποία μπορούμε να κοιτάξουμε τον ίδιο τον ελληνικό πολιτισμό.

Η ανθρωπολογική μελέτη των συγγενικών σχέσεων στις ΗΠΑ, και ιδιαίτερα αυτών της λευκής μεσαίας τάξης, ήταν μέχρι πρόσφατα ένα παραμελημένο και αιρετικό μάλλον θέμα, που συγκέντρωνε το ποσοδικό μόνο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων. Το πεδίο αυτό σφραγίστηκε βέβαια από το έργο του Ντ. Σνάιντερ (D. M. Schneider) που άσκησε μεγάλη επίδραση², αλλά και δέχθηκε σημαντική κριτική. Η συμβολή του εξακολουθεί να παραμένει από πολλές απόψεις επίκαιρη αν και η εικόνα των συγγενικών σχέσεων που μας έδωσε χρειάζεται οπωσδήποτε αναθεώρηση, τόσο για λόγους θεωρητικής μάλλον φύσεως³ όσο και λόγω της μεταβολής στην ίδια την αμερικανική κοινωνία στα χρόνια που μεσολάβησαν από την έρευνά του⁴. Οι σύγχρονες μελέτες έχουν αναδείξει διάφορες όψεις των μεταβολών αυτών⁵ και προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλει και η παρούσα εργασία. Το πρώτο τμήμα είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση της πόλης και των πληροφορητών μου. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι δύο κύριες ιδεολογικές κατευθύνσεις στα ζητήματα των συγγενικών σχέσεων που συνάντησα μεταξύ των πληροφορητών μου στην Λώρενς, ενώ τα τρία τελευταία μέρη, που αποτελούν και το κύριο μέρος της εργασίας, ασχολούνται με τις αντιλήψεις για την τεκνοποιία, την θέση των παιδιών στην κοινωνική ζωή, και τις σχέσεις γονέων και παιδιών αντίστοιχα.

Στόχος κάθε ανθρωπολογικής έρευνας είναι ασφαλώς η όσο γίνεται πιο «ακριβής», «πλήρης» και «αντικειμενική» περιγραφή της παρατηρούμενης πραγματικότητας και για τον σκοπό αυτό καμία προσπάθεια δεν είναι ίσως αρκετή. Το μέλημα αυτό πάντως, όπως έχει γίνει κοινή πλέον συνείδηση μεταξύ των ανθρωπολόγων, δεν αναιρεί το εξίσου αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το εθνογραφικό εγχείρημα είναι ένα «συγγραφικό» εγχείρημα που αποκαλύπτει τόσο αυτούς που περιγράφονται όσο και αυτόν που περιγράφει. Από τον κανόνα αυτό δεν ξεφεύγει και η παρούσα εργασία: τόσο το αντικείμενο όσο και η οπτική γωνία της μελέτης καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τον χαρακτήρα της πολιτισμικής διαφοράς μεταξύ του παρατηρητή - συγγραφέα και της υπό μελέτη κοινωνίας. Εστίασα στην σχέση γονέων και παιδιών γιατί σ' αυτήν εντοπίζονταν ορισμένες από τις σημαντικότερες και τις πλέον εντυπωσιακές διαφορές από το πολιτισμικό σύστημα με το οποίο είχα μεγαλώσει, ενώ, ως ένα βαθμό αυθόρμητα και ως ένα βαθμό ηθελημένα, επέλεξα να συγκρίνω τις παρατηρήσεις και τις εμπειρίες μου στην Λώρενς με το ελληνικό συγγενικό σύστημα. Ασφαλώς αυτή δεν είναι παρά μια μερική οπτική. Φωτίζει ορισμένες –αθέατες ίσως για τους ντόπιους– όψεις της πραγματικότητας, αποκρύπτει όμως πιθανότατα άλλες, και αντανακλά μια εθνοκεντρικότητα που είναι αυτή τη φορά ελληνική. Το γεγονός αυτό καθορίζει τα όρια της παρούσας εργασίας, αλλά αποτελεί και την συμβολή της.

Η πόλη και οι πληροφορητές μου

Η Λώρενς, στην οποία πραγματοποιήθηκε η επιτόπια έρευνά μου (Ιανουάριος 1989 - Ιούλιος 1990), είναι η κύρια πανεπιστημιακή πόλη του Κάνσας, μιας αγροτικής κατά κύριο λόγο πολιτείας, που καταλαμβάνει το γεωγραφικό κέντρο των ηπειρωτικών Ηνωμένων Πολιτειών⁶. Η πόλη, που βρίσκεται στο μέσο της πιο αστικοποιημένης περιοχής της πολιτείας⁷, συγκεντρώνει ένα δραστήριο και ανομοιογενή για τα μέτρα της περιοχής πληθυσμό (65.608 κάτοικοι το 1990), και ήταν κατά την διάρκεια της έρευνάς μου η δεύ-

τερη ταχύτερα αναπτυσσόμενη περιοχή του Κάνσας. Οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν λευκοί (87%) και είχαν γεννηθεί στις ΗΠΑ (94%), ο πληθυσμός όμως ήταν ιδιαίτερα κινητικός (μόνο οι μισοί περίπου από τους κατοίκους κατοικούσαν στην ίδια κομητεία το 1985), και ένα μεγάλο μέρος του (48%) προερχόταν από άλλες –πλην του Κάνσας– πολιτείες. Βάση της τοπικής οικονομίας είναι το Πανεπιστήμιο του Κάνσας, που είχε 26.350 φοιτητές το 1990 και απασχολούσε 4.175 άτομα (22% της συνολικής απασχόλησης), αλλά σημαντική και ολοένα αυξανόμενη είναι και η συνεισφορά του δυναμικού βιομηχανικού και εμπορικού τομέα, που επωφελείται από την ευνοϊκή γεωγραφική θέση, την παρουσία του πανεπιστημίου, και την ελκυστικότητα της πόλης. Η ύπαρξη του πανεπιστημίου και ο δυναμισμός της οικονομίας σφραγίζουν από πολλές απόψεις την κοινωνική και πολιτική ζωή της Λώρενς, που έχει δίκαια την φήμη της πιο «προοδευτικής» και «κοσμοπολίτικης» πόλης της περιοχής.

Η έρευνά μου εστιάστηκε από την αρχή στην λευκή μεσαία τάξη και ιδιαίτερα στο ανώτερο κοινωνικά και οικονομικά τμήμα της. Όλοι οι πληροφορητές μου ήταν λευκοί και ανήκαν καθαρά στην μεσαία τάξη⁸, και οι περισσότεροι έχουν επιλεγεί από τρεις κυρίως κοινωνικούς χώρους⁹: τον χώρο των μετριοπαθών προτεσταντικών εκκλησιών¹⁰, τον χώρο των ομάδων της «αντικουλτούρας», και μια παρέα επιτυχημένων μανάτζερ μέσης ηλικίας που κατοικούσαν στα προάστια και είχαν μικρή σχέση με τη ζωή της πόλης. Το δείγμα μου δεν έχει επιλεγεί με στατιστικά τυχαίο τρόπο, αλλά όπως ελπίζω να φανεί και από την περιγραφή που ακολουθεί, οι κοινωνικοί χώροι στους οποίους εργάστηκα ήταν από τους πλέον αντιπροσωπευτικούς της μεσαίας τάξης της πόλης.

Οι χριστιανικές εκκλησίες αποτελούσαν χωρίς αμφιβολία τις σημαντικότερες εθελοντικές οργανώσεις της πόλης. Στην Λώρενς αντιπροσωπευόταν μια πληθώρα χριστιανικών δογμάτων, που είχαν σημαντική δραστηριότητα και μεγάλη επιρροή. Η σε βάθος μελέτη όλου αυτού του θρησκευτικού φάσματος ήταν βέβαια αδύνατη και έτσι από την αρχή αποφάσισα να στρέψω το ενδιαφέρον μου στον χώρο των μετριοπαθών προτεσταντικών εκκλησιών. Οι εκκλησίες αυτές αποτελούσαν τον κορμό της θρησκευτικής ζωής της πόλης και συγκέντρωναν ένα μεγάλο μέρος της μεσαίας τάξης και της τοπικής οικονομικής και πολιτικής ελίτ. Κυρίως συμμετείχα στις δραστηριότητες της Πρώτης Μεθοδιστικής εκκλησίας, που ήταν μία από τις πιο μεγάλες και ισχυρές της πόλης¹¹. Ιδιαίτερως συνδέθηκα με έναν κύκλο οικογενειών της ανώτερης μεσαίας τάξης που ήταν τακτικά και δραστήρια μέλη της εκκλησίας και της τοπικής κοινωνίας γενικά. Τα περισσότερα από τα ζευγάρια αυτά, που κατοικούσαν στα πιο ακριβά προάστια της πόλης, είχαν μικρά παιδιά, γνωρίστηκα όμως επίσης με ζευγάρια συνταξιούχων και νέους ανύπαντρους ακόμη μεθοδιστές. Στην πορεία της έρευνας μου δόθηκε η δυνατότητα να γνωριστώ με άτομα διαφορετικών θρησκευτικών αντιλήψεων και επιδίωξα ιδίως να γνωρίσω μέλη περισσότερο συντηρητικών δογμάτων. Στο δείγμα της μελέτης μου περιλαμβάνεται έτσι ένας αριθμός εύπορων και πάλι οικογενειών από την Καθολική εκκλησία, την εκκλησία των Μενονιτών και την Μορμονική εκκλησία.

Ο χώρος των ομάδων της «αντικουλτούρας», με τον οποίο επίσης συνδέθηκα από την αρχή της έρευνάς μου, αντιπροσώπευε από πολλές απόψεις τον αντίποδα του χώρου των εκκλη-

σιών. Αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε σε άλλες αντιστοιχού μεγέθους πόλεις της περιοχής, η κοινωνική και πολιτική ζωή της Λώρενς χαρακτηριζόταν από μεγάλη πολυφωνία και σημαντικές διαμάχες και αντιθέσεις. Σε πολιτικό επίπεδο σημαντική ήταν η παρουσία ενός ισχυρού οικολογικού κινήματος, ενώ υπήρχε ακόμα ένα πλήθος ριζοσπαστικών πολιτικών, οικολογικών και θρησκευτικών οργανώσεων, που σχημάτιζαν έναν εναλλακτικό προς τον κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο. Στους κύκλους αυτούς συνδέθηκα κυρίως με μια αριστερών τάσεων πολιτική ομάδα, που είχε μακρά παρουσία και σημαντική απήχηση στην ζωή της πόλης. Τα περισσότερα από τα μέλη της ομάδας αυτής ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα των 35-45 ετών, ασκούσαν επαγγέλματα της μεσαίας τάξης και κατοικούσαν στις γειτονίες που απλώνονταν γύρω από το κέντρο της πόλης. Μερικοί ήταν παντρεμένοι και είχαν παιδιά, αλλά χαρακτηριστική ήταν η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού ανύπαντρων ζευγαριών και ατόμων.

Ο τελευταίος από τους κοινωνικούς χώρους που γνώρισα καλά είχε σαφώς ιδιωτικό χαρακτήρα. Η κοινωνική ζωή ενός μεγάλου ποσοστού των νοικοκυριών της μεσαίας τάξης της πόλης λαμβάνει χώρα σε ιδιωτικούς φιλικούς κύκλους, που σχηματίζονται με βάση την ομοιότητα των συνθηκών και του ταμπεραμέντου και συνδέονται κυρίως με τον ελεύθερο χρόνο και την διασκέδαση. Μ' έναν τέτοιο κύκλο συνδέθηκα στενά από την αρχή της έρευνάς μου. Την ομάδα αυτή αποτελούσε ένας αριθμός μη συνδεδεμένων συγγενικά ατόμων και ζευγαριών μέσης κυρίως ηλικίας, που ήταν στην πλειοψηφία τους επιτυχημένοι επαγγελματίες, κατοικούσαν στα ακριβά προάστια και συμμετείχαν ελάχιστα στην κοινωνική και πολιτική ζωή της πόλης. Τα άτομα αυτά συνδέονταν με μακρόχρονη φιλία, βλέπονταν συχνά, και αποτελούσαν ο ένας για τον άλλον τον πρωταρχικό κοινωνικό περίγυρο. Οι περισσότεροι είχαν πάρει τουλάχιστον μια φορά διαζύγιο και κυριαρχούσαν οι δεύτεροι και τρίτοι γάμοι που ένωναν συχνά τμήματα διαφορετικών βιολογικών οικογενειών.

Παραδοσιακοί και Φιλελεύθεροι

Οι αντιλήψεις των πληροφορητών μου πάνω στα ζητήματα της συγγενικής ιδεολογίας που εξετάζονται στην εργασία αυτή διέφεραν σε σημαντικό βαθμό και έτειναν να ομαδοποιούνται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Το ένα ιδεολογικό ρεύμα αντιπροσωπεύουν οι πληροφορητές με τις «παραδοσιακές» αντιλήψεις, ενώ στο άλλο ανήκουν οι «φιλελεύθεροι». Οι όροι αυτοί, που αντιστοιχούσαν σε δύο εναλλακτικά μοντέλα των συγγενικών σχέσεων με εσωτερική συνέπεια και συνοχή, ήταν πολύ διαδεδομένοι στην Λώρενς και χρησιμοποιούνταν συχνά από τους ίδιους τους πληροφορητές μου για να περιγράψουν τις απόψεις τους ή για να χαρακτηρίσουν τις ιδέες άλλων πληροφορητών. Η αντίθεση των δύο αυτών ρευμάτων έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές της σύγχρονης αμερικανικής κοινωνίας, χαρακτηριστική δε έκφρασή της αποτελεί η γνωστή και στην Ελλάδα μακροχρόνια διαμάχη των Αμερικανών πάνω στο ζήτημα της έκτρωσης¹².

Τα δύο ιδεολογικά ρεύματα δεν πρέπει πάντως να θεωρηθούν ως δύο συμπαγείς και ομοιόμορφες παρατάξεις. Παρότι υπήρχαν πληροφορητές που ταυτίζονταν πλήρως και ακολουθούσαν με συνέπεια το ένα ή το άλλο μοντέλο, πολλοί άλλοι από τους ανθρώπους που γνώριζα συγκροτούσαν την ταυτότητα

τους επιλέγοντας στοιχεία και από τα δύο ρεύματα και συχνά άλλαζαν αντιλήψεις κατά την διάρκεια της ζωής τους. Το φάσμα των διαφορετικών αντιλήψεων μπορεί έτσι καλύτερα να παρασταθεί σαν ένα συνεχές, τον ένα πόλο του οποίου αποτελούν οι παραδοσιακές και τον άλλο οι φιλελεύθερες ιδέες.

Οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες οι παραδοσιακές ιδέες ασκούσαν την μεγαλύτερη επιρροή ήταν χωρίς αμφιβολία οι χριστιανικές εκκλησίες και έτσι οι περισσότεροι από τους πληροφορητές που αποκαλώ παραδοσιακούς προέρχονται από θρησκευτικούς κύκλους¹³. Οι πληροφορητές αυτοί, που ήταν συνήθως χρηστοί πολίτες και καλοί χριστιανοί, είχαν σαφείς και συγκροτημένες απόψεις για τις οικογενειακές σχέσεις και δεν παρέλειπαν να τονίζουν την μεγάλη σημασία τους για το άτομο και την κοινωνία. Η εκδοχή του παραδοσιακού μοντέλου που επικρατούσε μεταξύ των πληροφορητών μου προέρχεται από τις μεσαίες δεκαετίες του αιώνα μας και συνεχίζει μια μακρά αμερικανική παράδοση¹⁴. Τα κύρια σημεία της παραδοσιακής ιδεολογίας που κατέγραψα στην Λώρενς (όπως το ιδανικό της αγάπης στο γάμο, η θέση των γυναικών στην οικογένεια και οι ιδέες για τα παιδιά) διαμορφώνονται και συγκροτούνται ως σύστημα στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Άλλες όψεις της, όπως η «επιστημονική» νομιμοποίηση του οικογενειακού μοντέλου, προέρχονται από μεταγενέστερες περιόδους και ιδίως από την δεκαετία του 1940 και του 1950.

Οι φιλελεύθεροι πληροφορητές προέρχονται από διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους. Περιλαμβάνουν πολιτικούς ριζοσπάστες και μέλη των ομάδων της αντικουλτούρας, μέλη του διδακτικού προσωπικού του πανεπιστημίου, αλλά και στελέχη επιχειρήσεων, που έχουν συντηρητικές πολιτικές ιδέες και είναι πιθανόν μέλη κάποιας μετριοπαθούς προτεσταντικής εκκλησίας. Οι ιδέες του φιλελεύθερου ρεύματος, που διακρίνεται κυρίως για την έμφαση που δίνει στην ατομική εκπλήρωση και αυτονομία, μπορούν επίσης να ανιχνευθούν στον 19ο αιώνα και δεν παύουν να εκδηλώνονται με διάφορες μορφές σε όλη την διάρκεια της αμερικανικής ιστορίας¹⁵. Η φιλελεύθερης κατευθύνσεως ιδεολογία με την σημαντικότερη επίδραση στους κύκλους των πληροφορητών μου ήταν η «θεραπευτική» ιδεολογία (που οι Αμερικανοί αποκαλούν *therapy*), η επικρατούσα δηλαδή ιδεολογία στην αμερικανική συμβουλευτική ψυχολογία¹⁶.

Αντιλήψεις για την τεκνοποιία

Η αντίθεση παραδοσιακών και φιλελεύθερων ιδεών φαίνεται καθαρά στις αντιλήψεις για την τεκνοποιία, που αποτελούν το κύριο αντικείμενο του τμήματος αυτού της εργασίας. Στο τμήμα αυτό, όπως και στα επόμενα, θα ξεκινήσω με την παρουσίαση των παραδοσιακών ιδεών και θα κλείσω με τις φιλελεύθερες αντιλήψεις.

Η τεκνοποιία –και μάλιστα «φυσικών» (*natural*), «βιολογικών» (*biological*) παιδιών θεωρείται από τους παραδοσιακούς πληροφορητές καθήκον και προορισμός κάθε υγιούς ενήλικου ατόμου και πιστεύεται ότι πρέπει να πραγματώνεται στα πλαίσια μια νόμιμης και σταθερής γαμήλιας σχέσης. Κατά την εποχή περίπου της ολοκλήρωσης των πανεπιστημιακών σπουδών, τα άτομα και των δύο φύλων θεωρούνται σωματικά και πνευματικά ώριμα και αναμένεται να παντρευτούν και να «δημιουργήσουν οικογένεια» (*create a family*).

Ο όρος «οικογένεια» μπορεί ανάλογα με τα συμφραζόμενα να αναφέρεται σε διαφορετικά υποσύνολα συγγενών, ένα όμως από τα κύρια νοήματά του, κι αυτό στο οποίο αναφέρονται οι παραδοσιακοί πληροφορητές όταν εύχονται τα παιδιά τους να αναπτυχθούν σωστά και να «δημιουργήσουν οικογένεια», παραπέμπει στην πυρηνική οικογένεια των κοινωνικών επιστημόνων ή στην «άμεση» (*immediate*) οικογένεια, όπως την αποκαλούν συνήθως οι ίδιοι οι πληροφορητές. Η άμεση οικογένεια, που αποτελείται από τους γονείς και τα ακόμη ανήλικα παιδιά τους, αποτελεί μία ανεξάρτητη οικιακή και οικονομική ομάδα και είναι σχετικά απομονωμένη από τους υπόλοιπους συγγενείς.

Η άμεση οικογένεια θεωρείται από τους παραδοσιακούς πληροφορητές ως μία «φυσική» ομάδα, μια ομάδα δηλαδή που δημιουργείται και λειτουργεί με βάση φυσικούς νόμους. Το μονογαμικό ζεύγος, η δημιουργία ενός ανεξάρτητου νοικοκυριού για την φροντίδα και προστασία των απογόνων, ο διαμοιρασμός των οικογενειακών ευθυνών μεταξύ των συζύγων και όλη γενικώς η παραδοσιακή οργάνωση της οικογενειακής ζωής θεωρείται ότι εκπληρώνει μια φυσική αναγκαιότητα με τρόπο που συνάδει με την πολιτισμική ανάπτυξη του ανθρώπου και τον ορθό λόγο. Η «οικογένεια» εξάλλου είναι συνυφασμένη με άλλες κεντρικές αξίες, όπως η θρησκεία και η πατριδα και θεωρείται ως η βάση της προσωπικής και κοινωνικής ζωής. Μόνο αυτή μπορεί, σύμφωνα με τους παραδοσιακούς πληροφορητές, να δώσει νόημα και σκοπό στην ζωή των ανθρώπων και να εκπληρώσει ορισμένες από τις πιο βασικές σωματικές και συναισθηματικές τους ανάγκες. Χωρίς οικογένεια παραμένει κανείς ανολοκλήρωτος και μειονεκτικός, καθώς στερείται από την βοήθεια, την στήριξη και το ενδιαφέρον, που είναι απαραίτητα για την εκπλήρωση των κοινωνικών του ρόλων και επιδιώξεων. Η αφοσίωση στην οικογένεια εθεωρείτο τμήμα της χριστιανικής διδασκαλίας ενώ εθεωρείτο ακόμα ως η μόνη κοινωνικά υπεύθυνη συμπεριφορά. Πολλά από τα κοινωνικά δεινά αποδίδονταν από τους παραδοσιακούς πληροφορητές στην σύγχρονη «παρακμή των οικογενειακών αξιών», ενώ τα ανύπαντρα άτομα και τα ζευγάρια που επέλεγαν να μην κάνουν παιδιά εθεωρούντο ατυχή ή ακόμα «εγωιστικά» (*selfish*) ή «δυσλειτουργικά» (*dysfunctional*)¹⁷.

* * *

Οι παραδοσιακές αντιλήψεις, στην καθαρή τουλάχιστον μορφή τους, αντιμετωπίζονταν με σκεπτικισμό από τους περισσότερους πληροφορητές μου, που έτειναν να υιοθετούν πιο φιλελεύθερες απόψεις και να τονίζουν τη σημασία της ατομικής επιλογής στα ζητήματα του γάμου και της οικογένειας. Ακόμα και ο πάστορας της Μεθοδιστικής εκκλησίας μου είπε: «Ο γάμος δεν είναι για όλους και δεν χρειάζεται να αισθάνεται κανείς ανολοκλήρωτος αν δεν έχει παντρευτεί. Μερικοί άνθρωποι δεν παντρεύονται και μερικοί δεν προορίζονται για γάμο». Τα ανύπαντρα ή χωρισμένα άτομα γίνονταν ευρύτερα αποδεκτά, ενώ στους πιο φιλελεύθερους κύκλους έμοιαζε να απουσιάζει και κάθε μορφής κοινωνική πίεση για την οικογενειακή τους «αποκατάσταση». Έτσι, αντί να θεωρείται «αφύσικο» να μην είναι κανείς παντρεμένος, ο γάμος εθεωρείτο στους κύκλους αυτούς ζήτημα ατομικής βούλησης, προσωπικών κλίσεων ή ακόμα και τύχης και πάντως ζήτημα που δεν υπακούει σε κάποιο βιολογικό ντετερμινισμό και δεν υπαγορεύεται από κάποια κοινωνική σκοπιμότητα¹⁸.

Η απόκτηση παιδιών έτεινε εξάλλου να αντιμετωπίζεται από τους φιλελεύθερους πληροφορητές ως μια ξεχωριστή απόφαση, που δεν ακολουθεί αναπόφευκτα τον γάμο, αλλά συναρτάται με συγκεκριμένες συναισθηματικές, οικονομικές και επαγγελματικές προϋποθέσεις. Ένα ζευγάρι μπορεί να επιλέξει να μην κάνει παιδιά και δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο θα πρέπει να νοιώθει ανολοκλήρωτο. Οι φιλελεύθεροι πληροφορητές απέρριπταν τις παραδοσιακές ιδέες για τη φυσική αναγκαιότητα του γάμου και της τεκνοποίησης και πίστευαν ότι η απόκτηση παιδιών είναι ζήτημα ατομικής δέσμευσης (*commitment*) και επιλογής (*choice*), ζήτημα δηλαδή κοινωνικό και όχι βιολογικό. Οι παραδοσιακές ιδέες εθεωρούντο «αυταρχικές» και «πεπαλαιωμένες», προϊόντα μιας προηγούμενης ιστορικής εποχής, που έχουν απωλέσει σε μεγάλο βαθμό την σημασία τους στην σύγχρονη βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία. Το παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο δεχόταν ακόμα κριτική για τον σεξιστικό και περιοριστικό του χαρακτήρα, ενώ στον ορισμό της οικογένειας περιλαμβάνονταν εναλλακτικές οικιακές ομάδες όπως τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια και τα ζευγάρια χωρίς παιδιά.

Η στροφή αυτή των αντιλήψεων φαίνεται ακόμα στις ιδέες για την υιοθεσία. Οι γνωστές μου από την Ελλάδα –και ως ένα βαθμό ανιχνεύσιμες και στους παραδοσιακούς κύκλους– αρνητικές εννοιολογήσεις της υιοθεσίας και η τάση απόκρουσής της απουσίαζαν από τους φιλελεύθερους κύκλους, ενώ ενδιαφέρον είχε ακόμα το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η υιοθεσία αντιμετωπιζόταν ως ένας εξίσου έγκυρος τρόπος για την απόκτηση παιδιών και την δημιουργία οικογένειας. Μια ανύπαντρη τριανταπεντάχρονη πληροφορήτρια, για παράδειγμα, θεωρούσε ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένα χρονικά περιθώρια για το γάμο, ούτε βιολογικοί περιορισμοί για την απόκτηση παιδιών, καθώς κανείς μπορεί να υιοθετήσει παιδιά όποια στιγμή κρίνει ότι είναι έτοιμος γι' αυτό. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό όμως είναι και το παράδειγμα της οικογένειας Taylor. Το ζευγάρι, που ύστερα από την απόκτηση δύο βιολογικών παιδιών επιθυμούσε ένα τρίτο παιδί, αποφάσισε, ανταποκρινόμενο σε ένα κάλεσμα για την υιοθεσία παιδιών από τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, να υιοθετήσει ένα αγόρι από την Γουατεμάλα, το χρώμα του δέρματος του οποίου μάλιστα διέφερε από την υπόλοιπη οικογένεια. Ο Taylor είπε ότι δεν γνώριζε κανένα ζευγάρι «που θα προχωρούσε στην υιοθεσία ενός παιδιού πριν προσπαθήσει να αποκτήσει ένα δικό του βιολογικό παιδί» αλλά συμπλήρωσε ότι το γεγονός ότι το τρίτο τους παιδί ήταν υιοθετημένο «δεν είναι τίποτα σπουδαίο» και «δεν έχει και τόσο σημασία».

Σημαντικό είναι τέλος το γεγονός ότι ένα μικρό αλλά ευδιάκριτο τμήμα των φιλελεύθερων πληροφορητών μου είχε συνειδητά επιλέξει να μην αποκτήσει παιδιά, προχωρώντας μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και σε χειρουργική στειρώση. Η αβεβαιότητα των γαμήλιων σχέσεων, τα μεγάλα επαγγελματικά καθήκοντα και φιλοδοξίες, οι αρνητικές εμπειρίες από την οικογένεια καταγωγής και κυρίως η δέσμευση που συνεπάγεται η απόκτηση παιδιών αποτελούσαν παράγοντες, που απέτρεπαν τα άτομα από το να αποκτήσουν παιδιά και βάραιναν περισσότερο από την όποια επιθυμία προσωπικής και κοινωνικής διαιώνισης. Οι πληροφορητές από τον κύκλο των πολιτικών ριζοσπαστών συ-

νέδεαν την απόφαση να μην αποκτήσουν παιδιά με την πολιτική τους φιλοσοφία. Σ' έναν κόσμο που πιστεύεται ότι κυριαρχείται από ένα άδικο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα και κινδυνεύει από την μόλυνση και τον υπερπληθυσμό, ο ερχομός νέων ανθρώπων έμοιαζε να μην έχει και πολύ νόημα, ενώ παράλληλα τονιζόταν ο θεωρούμενος ως σεξιστικός και καταπιεστικός χαρακτήρας της παραδοσιακής οικογένειας και η επιθυμία να αποφύγουν την επανάληψη της εμπειρίας που είχαν ζήσει ως παιδιά. Σε άλλους πάλι κύκλους οι άνθρωποι έμοιαζαν να φτάνουν στην απόφαση αυτή παρακινούμενοι από πιο υπολογιστικά κίνητρα. Οι πληροφορητές αυτοί είχαν αποφασίσει να μην αποκτήσουν παιδιά ύστερα από ψύχραιμο υπολογισμό του κόστους και της ωφέλειας που θεωρούσαν ότι συνεπάγεται μια τέτοια ενέργεια, και δήλωναν σαφώς την προτίμησή τους για έναν τρόπο ζωής με όσο γίνεται λιγότερα οικογενειακά βάρη. Στον λόγο τέτοιων πληροφορητών τα παιδιά αντιμετωπίζονταν ως πηγές επιβαρύνσεων και προβλημάτων, που περιορίζουν την ελευθερία των ατόμων και μπαίνουν εμπόδιο στις επιδιώξεις τους, ενώ η ανατροφή των παιδιών παρουσιαζόταν σαν μια δύσκολη και αβέβαιη διαδικασία, που απαιτεί πολλές θυσίες ενώ προσφέρει λίγα σε ανταπόδοση.

Ο κόσμος των παιδιών

Αυτό που προκαλεί αμέσως εντύπωση στον επισκέπτη της Λώρενς από μια χώρα σαν την Ελλάδα είναι ο έντονος κοινωνικός διαχωρισμός των ηλικιακών ομάδων και η αισθητή «απουσία» των παιδιών από ένα μεγάλο μέρος των κοινωνικών δραστηριοτήτων των ενηλίκων. Για κάποιον συνηθισμένο στην ελληνική πραγματικότητα, τα παιδιά μοιάζει πραγματικά να «απουσιάζουν» συνεχώς, περιοριζόμενα σε έναν κόσμο που έχει φτιαχτεί ειδικά γι' αυτά και τις πολιτισμικά καθορισμένες ανάγκες και ενδιαφέροντά τους. Με την σκιαγράφηση του κόσμου αυτού στις μεσαίες τάξεις της Λώρενς και την εξέταση των ιδεολογικών του συντεταγμένων ασχολούμαι στο τμήμα αυτό της εργασίας.

Η θέση των παιδιών στην κοινωνική ζωή της Λώρενς συνδέεται κατ' αρχήν με την παραδοσιακή ιδεολογία για την οικογένεια και την παιδική ηλικία. Η οικογένεια, που έχει την πρωταρχική ευθύνη για την ανατροφή και κοινωνικοποίηση των παιδιών, διαχωρίζεται στο παραδοσιακό μοντέλο από την υπόλοιπη κοινωνική ζωή και ορίζεται ως μια ξεχωριστή ιδιωτική σφαίρα, που πρέπει να είναι ιδανικά προστατευμένη από τους κινδύνους και τα προβλήματα του «κόσμου». Ο οικιακός χώρος πρέπει να είναι σύμφωνα με το παραδοσιακό ιδανικό ένας χώρος αγάπης, αρμονίας και καθαρότητας, που μένει ανεπηρέαστος από τον εγωισμό και την ανηθικότητα της κοινωνίας. Το καθήκον της δημιουργίας του ανήκει κυρίως στις γυναίκες –που θεωρούνται από τη φύση τους προικισμένες με τα χαρακτηριστικά της αγνότητας, του συναισθηματισμού και της αφοσίωσης– ενώ η οικονομική στήριξη του νοικοκυριού ανατίθεται στους άνδρες, που θεωρούνται πιο λογικοί και πρακτικοί από τις γυναίκες, και περισσότερο ικανοί να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της επαγγελματικής ζωής.

Το οικογενειακό αυτό περιβάλλον θεωρείται απαραίτητο και επωφελές για τους ενήλικες, αυτό όμως που κυρίως τονίζεται είναι η σημασία του για την σωστή ανάπτυξη των παιδιών. Οι γονείς που αποτυγχάνουν εμφανώς στην πραγματοποίηση του ιδανικού αυτού θεωρούνται ιδιαίτερα κατακριτέοι, καθώς πιστεύε-

ται ότι δεν βλέπουν μονάχα τον εαυτό τους αλλά και τα παιδιά τους, που θεωρείται ότι υφίστανται τις συνέπειες της ολιγωρίας των γονέων χωρίς δική τους ευθύνη και χωρίς να έχουν την δυνατότητα να αντιδράσουν. Η παιδική τους ηλικία θεωρείται από τους παραδοσιακούς πληροφορητές ως μία ειδική περίοδος της ανθρώπινης ζωής με ξεχωριστές ανάγκες και αδυναμίες, ενώ παράλληλα εξιδανικεύεται και παρουσιάζεται ως μια περίοδος χαράς, ανεμελιάς και ευχαρίστησης. Η παιδική ηλικία ταυτίζεται με την αθωότητα, ενώ η σωματική, πνευματική και ηθική ανάπτυξη των παιδιών –που αποτελεί το οικογενειακό ιδανικό– θεωρείται ότι εξαρτάται πρωταρχικά από τις επιδράσεις του περιβάλλοντός τους. Τα παιδιά δεν θεωρούνται έτοιμα για την κοινωνική ζωή. Αντίθετα πιστεύεται ότι χρειάζονται ειδική προστασία και φροντίδα λόγω της σωματικής και της κοινωνικής τους ανωριμότητας. Οι γονείς πρέπει να τους παράσχουν στήριξη και προστασία και να φροντίσουν για την εκπαίδευση που θα τα καταστήσει ικανά να συμμετάσχουν πλήρως και ανεξάρτητα στην κοινωνική ζωή. Ένα μεγάλο μέρος της ζωής των ενηλίκων θεωρείται ότι είναι ακατάλληλο ή ότι δεν ενδιαφέρει τα παιδιά και οι κοινωνικές επιδράσεις θεωρούνται συχνά ως πιθανά επιβλαβείς και επικίνδυνες. Έτσι μόνο με προσοχή και προφύλαξη μπορούν να συμμετέχουν στις δραστηριότητες των ενηλίκων.

Οι ιδέες αυτές φαίνονται όμως ακόμα στην επιλογή του τόπου κατοικίας, όπως και στην χωροθέτηση της τελευταίας μέσα στον αστικό ιστό. Οι παραδοσιακοί πληροφορητές έλεγαν συχνά ότι η Λώρενς είναι «ένα καλό μέρος για να μεγαλώσει κανείς παιδιά» (*a good place to raise kids*), γιατί είναι μια πόλη σχετικά μικρή που δεν δέχεται τις επιβαρύνσεις των μητροπόλεων, ενώ επέλεγαν συνήθως να κατοικήσουν στα μεσοαστικά προάστια που βρίσκονται μακριά από την κίνηση της πόλης κι έχουν την δυνατότητα να ελέγχουν τις επιδράσεις της. Τα μεσοαστικά προάστια αποτελούν αποκλειστικά περιοχές κατοικίας και μάλιστα περιοχές που περιέχουν μόνο μονοκατοικίες. Η ύπαρξη άλλων δραστηριοτήτων (παραγωγικών, εμπορικών, ψυχαγωγικών κ.τ.λ.) ή ακόμα και σχετικά μικρών συγκροτημάτων πολυκατοικιών (στα οποία μπορεί να κατοικούν αδέσμευτα άτομα) μέσα στα όρια μιας περιοχής μειώνει το γόητρο και την οικονομική της αξία. Τα μεσοαστικά προάστια είναι προσβάσιμα μόνο με το αυτοκίνητο και είναι έτσι σχεδιασμένα ώστε να αποθαρρύνουν την κίνηση που δεν κατευθύνεται προς κάποιο από τα σπίτια. Αυτό είναι που τα κάνει να μοιάζουν σαν να έχουν μόλις εκκενωθεί από τους κατοίκους τους, ιδίως αν τα συγκρίνει κανείς με την ζωή και την κίνηση της πόλης. Οι δρόμοι έχουν ελάχιστη μόνο τροχαία κυκλοφορία, ενώ κανείς δεν περπατά συνήθως σ' αυτούς, εκτός από ενήλικες που αθλούνται ή παιδιά που κατευθύνονται σε κάποιο από τα γειτονικά σπίτια. Ακόμα και το είδος των καταστημάτων που επιτρέπεται να ανοίξουν στις γειτονικές με τα προάστια οδικές αρτηρίες –όπου μαζί με τις εκκλησίες επιτρέπεται μια στοιχειώδης εμπορική δραστηριότητα– περιορίζεται σε ό,τι θεωρείται «καθαρή» (*clean*) και αβλαβής δραστηριότητα. Στα μάτια ορισμένων από τους παραδοσιακούς πληροφορητές το κέντρο της πόλης ήταν ένας κόσμος αγνώστων ανοιχτός σε όλους, ενώ οι εργατικές συνοικίες που το περιέβαλλαν έμοιαζαν να μαστίζονται από την φτώχεια και την εγκληματικότητα. Έτσι όχι μόνο οι περιοχές αυτές δεν θεωρούνται κατάλληλες για την

οικογενειακή ζωή, αλλά και η πρόσβαση των παιδιών σ' αυτές πιστεύεται ότι πρέπει να ελέγχεται από τους ενήλικες.

Η ζωή των παιδιών περιορίζεται, όσο ιδίως είναι μικρά, στο σπίτι. Οι γυναίκες ανελάμβαναν στις παραδοσιακές οικογένειες το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των παιδιών, βοηθούμενες όχι τόσο από συγγενείς –που μένουν τις περισσότερες περιπτώσεις μακριά και γενικά δεν συμμετέχουν στην καθημερινή ζωή του νοικοκυριού– αλλά από έναν κύκλο γειτονιστών και φίλων που βρίσκονταν σε αντίστοιχη θέση με την δική τους και είχαν παρόμοιο τρόπο ζωής. Η συμμετοχή των ανδρών περιοριζόταν από τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις και θεωρείτο ότι αποκτά μεγαλύτερη σημασία καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν. Από την ηλικία των 6 ετών περίπου, οι ευθύνες της ανατροφής μοιράζονται ανάμεσα στην οικογένεια και διάφορους εκπαιδευτικούς, θρησκευτικούς, αθλητικούς, ψυχαγωγικούς κ.ά. οργανισμούς, ενώ σιγά σιγά, και πάντα κάτω από την επίβλεψη των γονέων, αρχίζει και η επίδραση του φιλικού και κοινωνικού περιβάλλοντος που δημιουργούν τα ίδια τα παιδιά.

Εκτός από την οικογένεια, τον άμεσο περίγυρό της, και τους ειδικούς οργανισμούς που είναι επιφορτισμένοι με την αγωγή και την εκπαίδευσή τους, τα παιδιά έχουν μικρή μόνο παρουσία και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Η γνώριμη από άλλες κοινωνίες εικόνα παιδιών και ενηλίκων που παρίστανται μαζί σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις είναι μάλλον σπάνια και περιορίζεται σε εκδηλώσεις ειδικά σχεδιασμένες για την υποδοχή παιδιών. Προκειμένου μια εκδήλωση να θεωρείται κατάλληλη για παιδιά, θα πρέπει να θεωρείται αβλαβής γι' αυτά, ενώ θα πρέπει ακόμα να έχουν γίνει οι απαιτούμενες προβλέψεις για την προ-



στασία και την απασχόλησή τους¹⁹. Τα παιδιά μπορούν έτσι να συνοδεύσουν τους ενήλικες στις εορταστικές εκδηλώσεις που οργανώνονται στην πόλη, στα πικ νικ των συνοικιών, στα αθλητικά γεγονότα ή σε πολλές από τις εκδηλώσεις των εκκλησιών, απουσιάζουν όμως από όλες σχεδόν τις άλλες δημόσιες εκδηλώσεις. Δεν συμμετέχουν έτσι στην οικονομική δραστηριότητα, στις πολιτικές εκδηλώσεις, στις δραστηριότητες των εθελοντικών οργανώσεων και γενικά αποκλείονται από τις «σοβαρές» υποθέσεις της κοινωνίας.

Ο διαχωρισμός παιδιών και ενηλίκων είναι όμως ορατός και στις εκδηλώσεις στις οποίες συμμετέχει ολόκληρη η οικογένεια. Ένα τέτοιο παράδειγμα προέρχεται από την θρησκευτική ζωή. Αν και οι εκκλησίες απευθύνονται σε ολόκληρη την οικογένεια, οι δραστηριότητες των ανθρώπων διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία. Φτάνοντας κάθε Κυριακή πρωί στην εκκλησία, γονείς και παιδιά χωρίζονται: οι γονείς συμμετέχουν σε κάποιο από τα σχολεία κατήχησης και προσευχής των ενηλίκων, ενώ τα παιδιά λαμβάνουν μέρος σε κάποια από τις ομάδες που αντιστοιχεί στην ηλικία τους. Γονείς και παιδιά συναντώνται ξανά κατά την διάρκεια της λειτουργίας (*service*) που ακολουθεί. Όμως και πάλι, καθώς το περιεχόμενο της θεωρείται μάλλον ξένο για τα μικρά ιδίως παιδιά, αφιερώνεται ένα ειδικό δεκάλεπτο, στην διάρκεια του οποίου ο πάστορας συγκεντρώνει γύρω του τα παιδιά και τα κατηχεί, με τρόπους που θεωρείται ότι αρμόζουν στην νοημοσύνη τους και μοιάζει να διασκεδάζουν το υπόλοιπο εκκλησίασμα.

Ο διαχωρισμός παιδιών και ενηλίκων επεκτείνεται ακόμα στον χώρο της διασκέδασης. Υπάρχουν, για παράδειγμα, ειδικές ταινίες για παιδιά, ξεχωριστοί χώροι διασκέδασης, ειδικά σχεδιασμένες ψυχαγωγικές εκ-

δηλώσεις κ.τ.λ., ενώ γενικότερα θεωρείται ότι οι τρόποι διασκέδασης των παιδιών διαφέρουν από τους αντίστοιχους των ενηλίκων. Οι παραδοσιακοί πληροφορητές αφιέρωναν ένα μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους στα παιδιά τους και έτειναν να επιλέγουν τρόπους ψυχαγωγίας που μπορούσαν να τα συμπεριλάβουν. Ακόμα όμως και στους κύκλους αυτούς, πολλές από τις δραστηριότητες των ενηλίκων δεν περιελάμβαναν παιδιά. Συναντά κανείς παιδιά στις καφετέριες ή στα φαστ-φουντ, η παρουσία τους όμως στα καλά εστιατόρια αποθαρρύνεται κοινωνικά και θεωρείται, σύμφωνα με ορισμένους πληροφορητές, ως χαρακτηριστικό των ηθών της εργατικής τάξης. Τα παιδιά απουσίαζαν συνήθως από εκδηλώσεις που υπερέβαιναν τον άμεσο κύκλο μιας οικογένειας και είναι ενδεικτικό ότι σε κανένα από τα γεύματα, που οργανώθηκαν από τα μέλη του Κυριακάτικου Σχολείου της Πρώτης Μεθοδιστικής εκκλησίας, του οποίου ήμουν μέλος, δεν συμμετείχαν παιδιά, αν και οι διαφορετικοί οικοδεσπότες είχαν παιδιά που βρίσκονταν συνήθως στο σπίτι κατά την διάρκεια της εκδήλωσης.

* * *

Η απουσία των παιδιών από την κοινωνική ζωή της Λώρενς σχετίζεται ασφαλώς εν μέρει με τις παραδοσιακές ιδέες για την ιδιαιτερότητα της παιδικής ηλικίας: τα παιδιά έχουν ιδιαίτερες ανάγκες και ενδιαφέροντα και χρειάζονται θαλπωρή, φροντίδα και προστασία προκειμένου να αναπτυχθούν σωστά και χωρίς προβλήματα: η ενήλικη ζωή έχει πολλές όψεις που δεν τα αφορούν και κρύβει κινδύνους από τους οποίους θα πρέπει να προφυλάσσονται. Γρήγορα όμως αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι αντιλήψεις αυτές δεν αρκούν για να εξηγήσουν τον διαχωρισμό των ηλικιών και διαπιστώνει την ευρεία διάδοση μιας πιο ατομικιστικής στάσης, που αντιμετωπίζει τα παιδιά ως πηγές προβλημάτων και ενοχλήσεων και τα θεωρεί ανεπιθύμητα στους χώρους των ενηλίκων.

Σε κάποιον συνηθισμένο με την θετική σημασιολόγηση των παιδιών που επικρατεί στην ελληνική κοινωνία, η στάση ενός μεγάλου μέρους των μεσαίων τάξεων της Λώρενς απέναντι στα παιδιά προκαλεί ένα ισχυρό πολιτισμικό σοκ. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς πληροφορητές, που εξέφραζαν μια γενική συμπάθεια προς τα παιδιά, πολλοί από τους φιλελεύθερους πληροφορητές αντιμετώπιζαν τα παιδιά με αμηχανία ή ακόμα εκδήλωναν ανοιχτά την αντιπάθειά τους για τα παιδιά και τον κόσμο τους. Πολλοί από τους πληροφορητές αυτούς –και στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται αρκετοί γονείς– έλεγαν ότι δεν τους αρέσουν τα παιδιά και εξέφραζαν ανοιχτά την αποστροφή τους για τους χώρους και τις εκδηλώσεις στις οποίες υπάρχουν παιδιά. Η φροντίδα ή η συντροφιά των παιδιών παρουσιαζόταν σαν μια αδιάφορη και βαρετή εμπειρία για τους ενήλικες ή σαν μια υπόθεση κουραστική και αποδιοργανωτική, που είναι άσχετη με τα πραγματικά τους ενδιαφέροντα και επιθυμίες. Η σχέση των ενηλίκων με τα παιδιά εθεωρείτο ως μία εξ ορισμού άνιση σχέση, στα πλαίσια της οποίας δεν μπορεί να υπάρχει ισότιμη συμμετοχή, πραγματική «επικοινωνία» και αληθινό ενδιαφέρον²⁰. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα τα παιδιά παρουσιάζονταν ως όντα εξ ορισμού αντικοινωνικά, πηγές συνεχών προβλημάτων και ενοχλήσεων που δεν έχουν θέση στον κόσμο των ενηλίκων και πρέπει να διαχωρίζονται απ' αυτόν.

Ακόμα και η κοντινή φυσική παρουσία των παιδιών στο εστια-

τόριο, στο αεροπλάνο ή στην πλαζ θεωρείτο από πολλούς πληροφορητές ενοχλητική και ανεπιθύμητη και μπορούσε να προκαλέσει αρνητικά σχόλια και αντιδράσεις. Είναι για παράδειγμα ενδεικτικό το ότι οι γονείς ή οι συνοδοί μικρών παιδιών αναμένεται να έχουν ιδιαίτερος προετοιμασθεί πριν από κάθε έξοδο με τα παιδιά ώστε η παρουσία τους στο δρόμο, στο σουπερ-μάρκετ ή στο δημαρχείο να περάσει χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα και ενοχλήσεις. Ή ακόμα το γεγονός ότι ορισμένες μητέρες αντιμετώπιζαν με άγχος ή και απέφευγαν τις δημόσιες εμφανίσεις με τα παιδιά προκειμένου να αποφύγουν την αμηχανία και τα δυσμενή σχόλια που θα μπορούσε να προκαλέσει η συμπεριφορά τους. Σε πολλές περιπτώσεις η στάση αυτή εκδηλώνεται ανοιχτά και δημόσια. Σε μια ταμπέλα που ήταν αναρτημένη πάνω από το ταμείο ενός κεντρικού εστιατορίου της Λώρενς, μπορούσε να διαβάσει κανείς το ακόλουθο μήνυμα: «Ασυνόδευτα παιδιά θα πουληθούν ως σκλάβοι». Η Ann Landers, η διάσημη εθνικής εμβέλειας δημοσιογράφος/σύμβουλος σε κοινωνικά ζητήματα, δημοσίευσε το παρακάτω γράμμα μιας αναγνώστριάς: «Σιχαίνομαι τους επισκέπτες που διαμαρτύρονται για τους σκύλους μου όταν έρχονται στο σπίτι μου. Οι σκύλοι μου ζουν εδώ. Είναι μέλη της οικογένειας. Αρνούμαι να τους κλείσω σ' ένα δωμάτιο όταν έχω επισκέψεις. Αναρωτιέμαι αν το πρόσωπο που έγραψε αυτό το κακό γράμμα [ενάντια στα κατοικίδια] έχει παιδιά. Έχω πάει σε σπίτια στα οποία τα παιδιά συμπεριφέρονται πολύ χειρότερα από τους σκύλους μου»²¹. Σε ένα τηλεοπτικό ρεπορτάζ σχετικά με την παρουσία μικρών παιδιών στις αεροπορικές πτήσεις, που παρακολούθησα από το σπίτι ενός φιλικού μου ζευγαριού, πολλοί από τους ερωτηθέντες επιβάτες εξέφρασαν με έντονο τρόπο την δυσφορία τους για την παρουσία των παιδιών, ήταν δε ιδιαίτερα επικριτικοί απέναντι στους γονείς που δεν είχαν επαρκώς προετοιμαστεί για το ταξίδι. Ορισμένοι ζήτησαν τον καθορισμό ενός ειδικού τμήματος του αεροπλάνου για τα πρόσωπα που συνοδεύουν παιδιά ώστε να μην ενοχλούνται οι υπόλοιποι επιβάτες ή ακόμα και τον προγραμματισμό ειδικών πτήσεων για τα παιδιά και τους συνοδούς τους. Οι περισσότεροι από τους παρισταμένους συμφώνησαν με τις ιδέες αυτές.

Ο διαχωρισμός των ηλικιών έτεινε έτσι να είναι ακόμα πιο έντονος στους φιλελεύθερους κύκλους και συχνά συνεχιζόταν, όπως θα δούμε παρακάτω, και μέσα στο σπίτι. Οι ευκαιρίες συνάντησης παιδιών και ενηλίκων έμοιαζαν να είναι μικρότερες στους κύκλους αυτούς, καθώς πολλοί γονείς διαχώριζαν με ριζικό τρόπο την κοινωνική από την οικογενειακή τους ζωή και αφιέρωναν μικρό μόνο μέρος του χρόνου και της ενέργειάς τους στα παιδιά. Τα τελευταία δεν συμμετείχαν στις φιλικές και κοινωνικές σχέσεις των ενηλίκων και απουσίαζαν σχεδόν τελείως από τις δραστηριότητες και τις διασκεδάσεις τους. Είναι ενδεικτικό ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα παιδιά έλειπαν τελείως ακόμα και από εκδηλώσεις που έχουν παραδοσιακά καθαρά οικογενειακό χαρακτήρα (π.χ. γαμήλιες δεξιώσεις).

Γονείς και παιδιά

Ασχολήθηκα μέχρι τώρα με τις αντιλήψεις τις σχετικές με την τεκνοποία και εξέτασα ορισμένες από τις ιδεολογικές και πρακτικές όψεις του διαχωρισμού παιδιών και ενηλίκων στην κοινωνία των μεσαίων τάξεων της πόλης. Στο τελευταίο μέρος της ερ-

γασίας θα εστιάσω την προσοχή μου στις σχέσεις γονέων και παιδιών εξετάζοντας κυρίως την ιδεολογία, αλλά και ορισμένες όψεις της πραγματικότητας της οικογενειακής ζωής των πληροφορητών μου.

Η θέση των παιδιών είναι στην παραδοσιακή αμερικανική οικογένεια κεντρική. Ο ερχομός των παιδιών θεωρείται ότι παγώνει την οικογένεια και συνεισφέρει στην πνευματική, ψυχολογική και κοινωνική ολοκλήρωση των γονέων. Η φυσική σχέση γονέων και παιδιών επενδύεται με ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο και μοιάζει να καλεί από μόνη της στην υιοθέτηση της συμπεριφοράς που αναμένεται πολιτισμικά από τους γονείς. Η «αγάπη» (*love*) που ιδανικά συνδέει γονείς και παιδιά θεωρείται συνέχεια των φυσικών δεσμών· οι βιολογικές σχέσεις δεν θεωρείται ότι οδηγούν από μόνες τους σε σχέσεις «σταθερής και διάχυτης αλληλεγγύης»²², αλλά πιστεύεται ότι αποτελούν το πιο κατάλληλο υπόστρωμα, πάνω στο οποίο ο πολιτισμός μπορεί να ασκήσει την επίδρασή του. Η κατανόηση των συγγενικών σχέσεων με φυσικούς όρους φαίνεται ακόμα στην παραδοσιακή ιδεολογία για τους διαφορετικούς γονεϊκούς ρόλους των ανδρών και των γυναικών. Τα παιδιά θεωρείται ότι συνδέονται και με τους δυο γονείς, αλλά, όσο ιδίως είναι μικρά, η σχέση που θεωρείται στενότερη είναι αυτή με την μητέρα. Η μητρότητα θεωρείται εκπλήρωση της γυναικείας φύσης, ενώ η φροντίδα των παιδιών (όπως άλλωστε και τα υπόλοιπα γυναικεία καθήκοντα) θεωρείται ότι αρμόζουν στην φύση τους και ταιριάζουν με τις ικανότητές τους. Ο ρόλος του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών, που πιστεύεται ότι αποκτά μεγαλύτερη σημασία όταν τα παιδιά μεγαλώνουν, θεωρείται σύμφωνος με την φύση των ανδρών που λογίζονται περισσότερο λογικοί και πειθαρχημένοι από τις γυναίκες.

Η οικογένεια αντιπροσωπεύει για τους παραδοσιακούς πληροφορητές –και ιδιαίτερα για τις γυναίκες– μία «κλήση» (*calling*), έναν σκοπό στον οποίο έχουν αφιερώσει την ζωή τους και από τον οποίο αντλούν ένα μεγάλο μέρος της ταυτότητάς τους. Οι πληροφορητές αυτοί εξέηραν πάντα την κοινωνική και συναισθηματική αξία των οικογενειακών σχέσεων –και ιδιαίτερα αυτών μεταξύ των μελών της άμεσης οικογένειας– και εξέφραζαν με διάφορους τρόπους την «αφοσίωση» (*loyalty*) τους στις σχέσεις αυτές. Η φροντίδα της ανατροφής των παιδιών εθεωρείτο σ' αυτούς τους κύκλους ως μία θετική στο σύνολό της εμπειρία, που θέτει όμως ταυτόχρονα τους γονείς προ σημαντικών ευθυνών προκειμένου να ολοκληρωθεί με ασφάλεια και επιτυχία. Η ανάπτυξη των παιδιών, που αποτελεί και το οικογενειακό ιδανικό, θεωρείται ότι εξαρτάται πρωταρχικά από το οικογενειακό περιβάλλον. Οι γονείς πρέπει να δημιουργήσουν μια ατμόσφαιρα αγάπης, φροντίδας και ασφάλειας και να κάνουν ό,τι περνάει από το χέρι τους για να βοηθήσουν την σωστή εκπαίδευση και ανάπτυξη των παιδιών. Για να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει να αναδιατάξουν τις προτεραιότητές τους και να προσαρμόσουν την ζωή τους στις ανάγκες της οικογένειας. Οι καλοί γονείς δεν φροντίζουν μόνο τις υλικές πλευρές της ανατροφής, αλλά εμπλέκονται στις ζωές των παιδιών τους, ξοδεύουν χρόνο μαζί τους και αποτελούν το πρωταρχικό κοινωνικό και συναισθηματικό σημείο αναφοράς γι' αυτά.

Η πραγματοποίηση των επιταγών του παραδοσιακού μοντέλου δεν είναι εύκολη. Ο πατέρας, η μητέρα, και από σχετικά μι-

κρή ηλικία τα παιδιά, έχουν διαφορετικά και συχνά ιδιαίτερα φορτωμένα προγράμματα, που συμπιέζουν την οικογενειακή ζωή και μειώνουν τις ευκαιρίες της συναναστροφής²³. Η επαγγελματική απασχόληση των ανδρών είναι ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια πολύ απαιτητική και, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα καθήκοντα που απορρέουν απ' αυτή²⁴, μπορεί να απορροφήσει το σύνολο σχεδόν του χρόνου και της ενέργειας ενός ατόμου. Τα καθήκοντα όμως και της συζύγου δεν είναι μικρότερα. Εκτός από την φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού –που είναι «μια δουλειά που δεν τελειώνει ποτέ»²⁵– η σύζυγος καλείται, στην ανώτερη μεσαία τάξη ιδιαίτερα, να συνεισφέρει στην κοινωνική και επαγγελματική επιτυχία του συζύγου συμμετέχοντας σε θρησκευτικού ή φιλανθρωπικού χαρακτήρα οργανώσεις και ενισχύοντας γενικότερα τις δραστηριότητές του στην πόλη. Η στενή και συνεχής παρακολούθηση της ζωής των παιδιών και η εκπλήρωση των γονεϊκών καθηκόντων μπορούσαν εύκολα να παραμεληθούν σ' αυτές τις συνθήκες, αν αφηνόταν κανείς στην γρήγορη ροή της κοινωνικής ζωής, που δεν έπαυε να εγείρει απαιτήσεις και έτεινε να διαχωρίζει τους ενήλικες από τα παιδιά. Καταλαβαίνει λοιπόν κανείς γιατί οι παραδοσιακοί πληροφορητές έλεγαν ότι η επίτευξη του οικογενειακού ιδανικού απαιτεί την συνειδητή και ηθελημένη προσπάθεια των γονέων.

* * *

Αντίθετα από την παραδοσιακή ιδεολογία, που εξιδανικεύει την παιδική ηλικία και θεωρεί ότι η δημιουργία οικογένειας ολοκληρώνει τα άτομα, η στάση των φιλελεύθερων πληροφορητών ήταν σαφώς διφορούμενη. Αν και οι περισσότεροι απ' αυτούς είχαν παιδιά, προς τα οποία εξέφραζαν συχνά την αγάπη τους, άλλα σχόλιά τους, σε διαφορετικές περιστάσεις, πρόδιδαν έναν έκδηλο σκεπτικισμό απέναντι στα παιδιά και μια διφορούμενη στάση προς την οικογένεια²⁶. Μου έκανε πάντα εντύπωση όταν, μπαίνοντας προσκεκλημένος σε ορισμένα σπίτια, οι γονείς απολογούνταν για την νοούμενη ως διασπαστική και ενοχλητική παρουσία των παιδιών τους κατά την συνάντηση, κι έκαναν διάφορα περιπαιχτικά ή και πιο σοβαρά σχόλια για την συμπεριφορά και την εν γένει παρουσία τους. Διαμαρτύρονταν για παράδειγμα για τα προβλήματα και την αναστάτωση που συνεχώς τους προκαλούν ή για τις αδιάκοπες όπως έλεγαν απαιτήσεις τους για προσοχή. Τα σχόλια αυτά μπορούν να εκληφθούν ως ένα είδος παιχνιδιού μεταξύ γονέων και παιδιών, αποτέλεσμα ίσως και της αμηχανίας που προκαλείται από την εφαρμογή λιγότερο αυταρχικών μεθόδων διαπαιδαγώγησης. Φανερώνουν όμως επίσης και σημαντικά πολιτισμικά διλήμματα.

Η πρώτη σημαντική διαφορά αφορά στην ίδια την εννοιολόγηση των συγγενικών σχέσεων. Οι φιλελεύθεροι πληροφορητές υποβάθμιζαν την σημασία των φυσικών δεσμών στις συγγενικές σχέσεις και θεωρούσαν ότι οι σχέσεις αυτές έχουν κοινωνικό και εν μέρει επιλεκτικό χαρακτήρα. Τις συγγενικές σχέσεις δεν ορίζει, σύμφωνα με τους πληροφορητές αυτούς, το «αίμα» (*blood*), αλλά η «επιλογή» (*choice*) και η «δέσμευση» (*commitment*) για την ανάληψη της ευθύνης και την εκπλήρωση του ρόλου. Η κοινωνική «δέσμευση» είχε για ορισμένους πληροφορητές την σημασία που συνδέεται παραδοσιακά με το «αίμα», στις περισσότερες όμως περιπτώσεις η κοινωνική κατανόηση των συγγενικών σχέσεων συνοδευόταν από την «απομυθοποίηση» και την περισσότερο ορθο-

λογική και επιλεκτική αντιμετώπισή τους²⁷. Η νέα αυτή εννοιολόγηση φαίνεται ακόμα στην απόρριψη των παραδοσιακών αντιλήψεων για τους οικογενειακούς ρόλους και στην επικράτηση ενός εξισωτικού και εξομωτικού μοντέλου. Οι οικογενειακοί ρόλοι δεν υπαγορεύονται, σύμφωνα με τους φιλελεύθερους πληροφορητές, από την βιολογία. Άνδρες και γυναίκες είναι εξίσου προικισμένοι για όλους τους ρόλους και όλα τα καθήκοντα και πρέπει να μοιράζονται τις οικογενειακές ευθύνες ανάλογα με τις περιστάσεις και την προσωπικότητά τους και όχι σύμφωνα με τις αφιμοσβητούμενες παραδοσιακές αντιλήψεις για τις διαφορετικές φυσικές κλίσεις και ικανότητες. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι παραδοσιακοί όροι *mothering* και *fathering*, που εξειδίκευαν την γονική σχέση ανάλογα με το φύλο, έχουν σε μεγάλο βαθμό αντικατασταθεί στους φιλελεύθερους κύκλους από τον όρο *parenting*, που είναι ουδέτερος και προσδιορίζει την γονική ιδιότητα γενικά.

Η σχέση με τα παιδιά είχε όμως ακόμα στον λόγο των φιλελεύθερων πληροφορητών διαφορετική κοινωνική και υπαρξιακή σημασία. Η οικογένεια δεν πρέπει, σύμφωνα με τους πληροφορητές αυτούς, να απορροφά τα άτομα –κάτι που θεωρείται «αρρωστημένο» και πιστεύεται ότι έχει αρνητικές συνέπειες– αλλά πρέπει ιδανικά να συνδυάζεται με μια δραστήρια επαγγελματική, κοινωνική και προσωπική ζωή. Η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών εθεωρείτο απαραίτητη προϋπόθεση, για την ισότιμη ανάπτυξή τους κι έτσι το φιλελεύθερο πρότυπο ενσάρκωνε μια γυναίκα που ήταν ταυτόχρονα καλή μητέρα και σύζυγος, επιτυχημένη επαγγελματίας και δραστήριο μέλος της κοινότητας, ενώ ανάλογες ήταν και οι υποχρεώσεις του συζύγου που εκαιέτο να συμμετάσχει ισότιμα στα παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα. Το οικογενειακό ήθος των πληροφορητών αυτών ήταν ατομικιστικό με ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική αυτονομία και ανάπτυξη. Επηρεασμένοι σαφώς από την τρέχουσα θεραπευτική ιδεολογία, μιλούσαν διαρκώς για την «προσωπική τους ανάπτυξη» (*personal growth*) – (που παρομοιαζόταν με μια πορεία ανόδου που δεν σταματά ιδανικά ποτέ– και αξιολογούσαν τις σχέσεις και τις εμπειρίες τους με βάση την συνεισφορά τους σ' αυτήν. Το ιδανικό αυτό προσωπικής εκπλήρωσης οδηγούσε στην ορθολογική αντιμετώπιση των οικογενειακών υποχρεώσεων και έκανε σε πολλές περιπτώσεις την οικογένεια να μοιάζει με έναν ρόλο ανάμεσα σε άλλους ρόλους²⁸, που καταλαμβάνει μικρό τμήμα της ζωής²⁹ και δεν σημαδεύει τόσο καταλυτικά την ταυτότητα.

Τα παιδιά –όπως και η «οικογένεια» και οι συγγενικές σχέσεις γενικότερα– έτειναν να αντιμετωπίζονται από τους φιλελεύθερους πληροφορητές με διφορούμενο τρόπο και να θεωρούνται πηγές ικανοποιήσεων αλλά και προβλημάτων, θετικών εμπειριών αλλά και εμποδίων. Το παρακάτω περιστατικό είναι εύγλωττο: όταν ευχήθηκα «καλή λευτεριά» σε μια έγγυο γυναίκα, όπως κάναμε στην Ελλάδα, αυτή μου απάντησε, εν χορώ μάλιστα με τον σύζυγό της, ότι η γέννηση του παιδιού όχι μόνο δεν πρόκειται να τους απελευθερώσει, αλλά αντίθετα πρόκειται να τους στερήσει την ελευθερία. Η δημιουργία οικογένειας μπορεί να είναι επιθυμητή, δεν παύει όμως να επιβάλλει περιορισμούς και να συνεπάγεται καθήκοντα, που έρχονται σε ευθεία μερικές φορές αντίθεση με άλλες επιδιώξεις και επιθυμίες, οι οποίες όμως θεωρούνται εξίσου σημαντικές με την οικογένεια για την προσωπική εκπλήρωση και ευτυχία. Συχνά άκουγε κανείς τους ενήλικες να το-

νίζουν ότι δεν έχουν μόνο τα παιδιά δικαιώματα αλλά και οι γονείς, που δεν μπορούν να αφιερώσουν την ζωή τους μονάχα στην φροντίδα της ανατροφής των επερχόμενων γενεών. Πολλοί από τους γονείς που ήξερα, περίμεναν με ανυπομονησία την ανεξαρτητοποίηση των παιδιών τους, προκειμένου, όπως έλεγαν, να ξανααποκτήσουν την κοινωνική και οικονομική ελευθερία που είχαν στερηθεί λόγω των παιδιών και να συνεχίσουν την ζωή τους με λιγότερες έγνοιες και προβλήματα³⁰.

Η απορρόφηση και των δύο γονέων σε εξω-οικιακές δραστηριότητες και η απουσία τους από το σπίτι κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ημέρας αλλάζουν τον χαρακτήρα της οικογενειακής ζωής. Αντί μιας ομάδας που μοιράζεται ένα μεγάλο τμήμα της ζωής, η οικογένεια μοιάζει όλο και περισσότερο με ένα σύνολο ατόμων που ζουν ξεχωριστές σε μεγάλο βαθμό ζωές. Η μεγαλύτερη αλλαγή στην οικογενειακή ζωή σε σχέση με το σχετικό πρόσφατο παρελθόν, όπως επισημαίνουν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία πληροφορητές, είναι η γενίκευση της εργασίας των γυναικών. Αυτό είναι εύκολο να το καταλάβει κανείς, αν αναλογιστεί τον κεντρικό ρόλο που παίζουν οι γυναίκες στην λειτουργία της παραδοσιακής οικογένειας. Ορισμένοι πίστευαν ότι αυτό είναι σημάδι παρακμής, ενώ άλλοι θεωρούσαν ότι η αλλαγή είναι θετική. Όλοι πάντως συμφωνούσαν ότι, όταν και οι δυο σύζυγοι ακολουθούν απαιτητικές επαγγελματικές καριέρες, υπάρχει μεγάλη δυσκολία στην εκπλήρωση των ποικίλων υποχρεώσεών τους. Αυτό που από όλους έλειπε περισσότερο ήταν ο χρόνος. Το εβδομαδιαίο πρόγραμμα μιας πολυάσχολης οικογένειας, που αναγκαστικά βασίζεται στον λεπτομερή προγραμματισμό, καθώς πρέπει να συντονιστούν διαφορετικά και συχνά αλληλοεπικαλυπτόμενα προγράμματα, αποτυπώνει την διαφορετική αυτή πραγματικότητα. Οι ευκαιρίες συνάντησης των μελών της οικογένειας είναι μικρότερες και τα παιδιά, που μαθαίνουν να είναι ανεξάρτητα από μικρή, σε σχέση με το παραδοσιακό μοντέλο, ηλικία, περνούν ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους μόνα ή κάτω από την επίβλεψη προσώπων που είναι ειδικά επιφορτισμένα με την φροντίδα τους.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί πολλοί γονείς συνήθιζαν να μιλούν για την ανάγκη εξεύρεσης «ποιοτικού χρόνου» (*quality time*) για την επαφή με τα παιδιά. Η έννοια του ποιοτικού χρόνου προδίδει μια διάκριση μεταξύ απλής συνύπαρξης και ενεργού συναναστροφής με τα παιδιά και σηματοδοτεί το δεύτερο, τον χρόνο δηλαδή που οι πολυάσχολοι γονείς μπορούν να αφιερώσουν ολόκληρη την προσοχή τους στα παιδιά, «αντιμετωπίζοντάς τα σαν ανθρώπινα όντα και όχι με τον μηχανικό τρόπο της καθημερινής ρουτίνας» όπως χαρακτηριστικά μου είπε μια πληροφορήτρια. Η έννοια αυτή φανερώνει την κατάρτιση της κοινωνικής ζωής και την μεγάλη έλλειψη χρόνου επικοινωνίας γονέων και παιδιών. Όπως είδαμε και παραπάνω, ο πραγματικός χρόνος επαφής με τα παιδιά χρειάζεται πολλές φορές να επιδιωχθεί επίτηδες και να προγραμματισθεί εκ των προτέρων. Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες γονείς έκλειναν ραντεβού με τα παιδιά τους, ακόμα και στις 6.30 το πρωί, προκειμένου να περάσουν λίγη ώρα μαζί, και να τους δώσουν την προσοχή που ένοιωθαν ότι τους ώφειλαν.

Η έννοια του «ποιοτικού χρόνου» δείχνει όμως ακόμα, όπως είπαμε, ότι η συνύπαρξη γονέων και παιδιών στον ίδιο χώρο δεν

συνεπάγεται αναγκαστικά την ύπαρξη ενεργού επαφής μεταξύ τους. Οι γονείς, ακόμα και αν βρίσκονται στο σπίτι μαζί με τα παιδιά, δεν έχουν συχνά τον χρόνο ή την ενέργεια για να ασχοληθούν μαζί τους. Συνήθεις είναι οι συγκρούσεις που προκαλούνται από την διεκδίκηση της προσοχής των γονέων από τα παιδιά³¹. Αυτό συμβαίνει όταν και οι δυο γονείς δουλεύουν, αλλά μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι και αρκετές από τις μητέρες που έμεναν στο σπίτι απορροφώνταν σε τέτοιο βαθμό από τις εξω-οικογενειακές υποχρεώσεις κα επιδιώξεις, ώστε αφιέρωναν μικρό μόνο μέρος του χρόνου τους στην οικογένεια³². Οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού έχουν, σε μεγάλο βαθμό, απαξιωθεί πολιτισμικά κι έτσι για πολλές γυναίκες ο κόσμος του σπιτιού μοιάζει περιοριστικός και ανούσιος, γεμάτος από άχαρα και βαρετά καθήκοντα, που έχουν μικρή μόνο συνεισφορά στην ανθρώπινη ύπαρξή τους.

Ο διαχωρισμός των ηλικιών συνεχίζεται λοιπόν και μέσα στο σπίτι και παίρνει σε πολλές περιπτώσεις συστηματική μορφή. Η φυσική εγγύτητα γονέων και παιδιών σε ένα κανονικού μεγέθους ιδιωτικό αυτοκίνητο θεωρείτο τόσο ενοχλητική και πιθανόν εκνευριστική, που ορισμένοι από τους γονείς πίστευαν ότι ένα μεγαλύτερο όχημα είναι απολύτως απαραίτητο για τα οικογενειακά ταξίδια και τις άλλες περιστάσεις στις οποίες ολόκληρη η οικογένεια πρέπει να μετακινηθεί μαζί³³. Κατ' αντίστοιχο τρόπο ένα σπίτι πρέπει να είναι μεγάλο για να εξασφαλίζεται ο ιδιωτικός χώρος κάθε μέλους της οικογένειας, ένα ξενοδοχείο πρέπει να έχει πισίνα για να απασχολούνται και να εκτονώνονται τα παιδιά, ενώ οι θερινές κατασκηνώσεις θεωρείται ότι δεν ψυχαγωγούν μονάχα τα παιδιά, αλλά προσφέρουν ταυτόχρονα στους γονείς ένα απαραίτητο διάλειμμα από την φροντίδα της ανατροφής τους.

Συμπέρασμα

Η εργασία αυτή επικεντρώθηκε στην εξέταση ορισμένων όψεων της ιδεολογίας και της συμπεριφοράς των ενηλίκων απέναντι στα παιδιά στις μεσαίες τάξεις της Λώρενς. Οι στάσεις των πληροφορητών στα ζητήματα που εξετάστηκαν ήταν διχασμένες και διαφωνικές και πρακτικές, που φαίνεται να κερδίζουν διαρκώς έδαφος κατά την διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, συνιστούν σημαντικές ρήξεις σε σχέση με την παραδοσιακή ιδεολογία και τρόπο ζωής και θα ανακεφαλαιώσω εδώ τις κυριότερες διαφορές.

Η αμερικανική κοινωνία παρουσιαζόταν από τους παραδοσιακούς πληροφορητές ως μία «παιδοκεντρική» κοινωνία που εξιδανικεύει την παιδική ηλικία και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία και ευζωία των παιδιών. Η ιδεολογία αυτή συγκλίνει ουσιαστικά με την μοντερνιστική αντίληψη για την οικογένεια των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης, που ισχυρίζεται ότι το έργο της φροντίδας των επερχόμενων γενεών επιτελείται καλύτερα στις σύγχρονες συνθήκες, καθώς η οικογένεια είναι ένας περισσότερο εξειδικευμένος οργανισμός στα πλαίσια του οποίου τα παιδιά φροντίζονται και προστατεύονται καλύτερα³⁴. Η οικογενειακή ιδεολογία και πρακτική των φιλελεύθερων πληροφορητών αλλοιώνει από πολλές απόψεις την μοντερνιστική εικόνα.

Τα παιδιά αντιμετωπίζονταν από τους πληροφορητές αυτούς με διφορούμενο ή ακόμα και με αρνητικό τρόπο και έτειναν να θεωρούνται πηγές ικανοποιήσεων αλλά και προβλημάτων, θετικών

εμπειριών αλλά και εμποδίων. Η σχέση των ανηλίκων με τα παιδιά επηρεαζόταν από την επικράτηση ενός ατομικιστικού μοντέλου προσωπικής εκπλήρωσης που οδηγούσε στην σχετική απαξίωση των σχέσεων με τα παιδιά και στην περισσότερο υπολογιστική αντιμετώπισή τους. Είδαμε έτσι, στο τμήμα για την τεκνοποιία, ότι η ιδέα της απόκτησης παιδιών δημιουργούσε, θα έλεγε κανείς εξορισμού, αντιφατικές αντιδράσεις και συναισθήματα και ότι αρκετοί πληροφορητές ήταν αποφασισμένοι ή αντιμετώπιζαν σοβαρά το ενδεχόμενο να μην κάνουν παιδιά. Η έρευνα κατέγραψε στην συνέχεια την απουσία των παιδιών από τον δημόσιο χώρο και την κοινωνική ζωή και μια τάση διαχωρισμού τους από τους ενήλικες, που δεν μπορεί να αποδοθεί μονάχα στην φροντίδα της προστασίας και της ανάπτυξής τους. Τα παιδιά είναι κατά κανόνα ανεπιθύμητα στους χώρους και τις υποθέσεις των ενηλίκων και παρουσιάζονται συχνά ως όντα ανώριμα και αντικοινωνικά, που αποτελούν συνεχείς πηγές πονοκεφάλων και απαιτήσεων.

Σημαντικές αλλαγές καταγράφονται τέλος στην ιδεολογία και την πραγματικότητα της οικογενειακής ζωής. Οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά (όπως και όλες οι συγγενικές σχέσεις) εθεωρούντο σχέσεις με «κοινωνικό» παρά «φυσικό» χαρακτήρα και έτειναν συχνά να αντιμετωπίζονται με ατομικιστικό τρόπο. Από προορισμός και αγκυροβόλιο μιας ζωής, η οικογένεια γινόταν σε πολλές περιπτώσεις τμήμα απλώς ενός προγράμματος ζωής, περίοδος συναρπαστική ή δυστυχημένη, που περνά κανείς μαζί με ένα σύντροφο ή όλο και πιο συχνά χωρίς αυτόν, και πάντως περίοδος που βιώνεται συγκρουσιακά εξαιτίας των εμποδίων που συνεπάγεται για την ατομική ανάπτυξη. Εκτός από τα δικαιώματα των παιδιών τονίζονταν έτσι και τα δικαιώματα των γονέων, που εθεωρείτο ότι δεν πρέπει να απορροφώνται από την οικογένεια και να αφιερώνονται αποκλειστικά στην φροντίδα της ανατροφής της επόμενης γενεάς. Η ιδεολογία αυτή, σε συνδυασμό με την εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση και κοινωνική δραστηριοποίηση και των δύο συζύγων, είχε σημαντική επίδραση στην οικογενειακή ζωή: γονείς και παιδιά έτειναν να συναντώνται μόνο μέσα σε ειδικά προσδιορισμένα χρονικά και κοινωνικά πλαίσια, και ο διαχωρισμός των ηλικιών συνεχιζόταν στο σπίτι και τις οικογενειακές δραστηριότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι άνθρωποι που με βοήθησαν στην πραγματοποίηση της έρευνας αυτής είναι πολλοί και θα περιοριστώ εδώ σε ορισμένες τελείως απαραίτητες ευχαριστίες. Θέλω πρώτ' απ' όλα να αναγνωρίσω την οικονομική συνεισφορά του ΙΚΥ στην πραγματοποίηση της έρευνας και να ευχαριστήσω τους πληροφορητές μου στο Κάνσας για την φιλοξενία, την κατανόηση και την αγάπη που μου έδειξαν. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους επιβλέποντες της διατριβής μου στο LSE, καθηγητή Maurice Bloch και Δρ. Chris Fuller, καθώς και τον καθηγητή Peter Loizos για την καθοδήγηση, την ενθάρρυνση και την υπομονή που είχαν. Το χρέος μου στον Άκη Παπαταξιάρχη, τόσο κατά την διάρκεια της έρευνας όσο και κατά την συγγραφή της εργασίας αυτής, είναι μεγάλο και τον ευχαριστώ και από την θέση αυτή. Τέλος ευχαριστώ τον Θεόδωρο Παραδέλλη, την Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, την Εύα Καλπουτζή, την Δήμητρα Μαδιανού, την Σίβυλλα Κοτσώνη και την Λιόπη Αμπατζή για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους. Εννοείται βέβαια ότι η ευθύνη των λαθών και παραλείψεων ανήκει στον συγγραφέα.

2. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στο βιβλίο του *American Kinship. A Cultural Account* που εκδόθηκε το 1968.

3. Δεν θα ασχοληθώ με την θεωρητική κριτική του *American Kinship*. Το έργο αυτό εκλαμβάνεται εδώ ως ένα πραγματολογικό δεδομένο –καταγραφή μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας– προς το οποίο συγκρίνονται οι αντιλήψεις που συνάντησα στην Λώρενς. Αν και έχει κανείς πολλούς λόγους να πιστεύει ότι η πραγματικότητα που συνάντησε ο Σνάντερ ήταν πολύ πιο περίπλοκη απ' όσο την παρουσίασε (Βλ. Yanagisako 1978, βλ. ακόμα Schneider 1980: 118-124), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ιδέες που κατέγραψε ήταν πράγματι κυρίαρχες.

4. Οι περισσότεροι από τους ερευνητές της σύγχρονης αμερικανικής κοινωνίας διαπιστώνουν μια πραγματική αντιστροφή των αντιλήψεων των Αμερικανών σε ζητήματα που σχετίζονται με τον γάμο και την οικογένεια, μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του '60 και του τέλους της δεκαετίας του '70. (Bellah et al. 1987: 98-102). Σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται και στην συμπεριφορά. Μετά από μια σχετική σταθεροποίηση που έμοιαζαν να παρουσιάζουν κατά την δεκαετία του 1950, τα διαζύγια συνέχισαν να αυξάνονται και από την δεκαετία του 1980 ένας στους δύο γάμους λύεται με διαζύγιο, ενώ ένας στους τρεις είναι πλέον δεύτερος, τρίτος κ.τ.λ. γάμος (Varenne 1992: 544-546 και Goldthorpe 1987: 40-44). Παράλληλα ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται εξακολούθησε να αυξάνεται, έτσι ώστε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι γυναίκες αποτελούσαν το 44% του συνολικού ενεργού πληθυσμού (Gatlin 1987:195-196). Κατά την ίδια περίοδο τα «νοικοκυριά του ενός ατόμου» (που ορίζονται στην απογραφή ως άνδρες ή γυναίκες που ζουν μόνοι ή με κάποιο μη συγγενικό πρόσωπο) παρουσίασαν μια εκρηκτική αύξηση (Αυξήθηκαν κατά 66% μεταξύ 1960 και 1980), ενώ με γρήγορους ρυθμούς αυξήθηκαν και οι μονογονεϊκές οικογένειες (από 9% του συνόλου των νοικοκυριών το 1960 σε 14% το 1980). (Yankelovich 1981: 60).

5. Βλ. Quinn 1987, Ginsburg 1988, Weston 1991, Varenne 1992.

6. Η Μεσοδυτική Αμερική, και η πολιτεία του Κάνσας ιδιαίτερα, είναι ταυτισμένη στην συνείδηση των περισσότερων Αμερικανών με τις «παραδοσιακές» αμερικανικές αξίες, θεωρείται όμως ταυτόχρονα περιοχή οικονομικά και πολιτισμικά καθυστερημένη, καλός ίσως τόπος για να γεννηθεί κανείς, αλλά όχι για να ζήσει και να σταδιοδρομήσει. (Bader 1988). Η Μεσοδυτική Αμερική έχει εξάλλου πολλές φορές θεωρηθεί ως ο «κοινός πολιτισμικός παρονομαστής» της χώρας σαν σύνολο. Η σχέση των στερεοτύπων αυτών με την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα είναι ασφαλώς πολύ αμφισβητήσιμη.

7. Η Λώρενς βρίσκεται 55 χλμ. δυτικά του Κάνσας Σίτυ, που είναι η μεγαλύτερη πόλη της περιοχής (1.500.000 κάτοικοι το 1990), και 45 χλμ. ανατολικά της Τοπήκα (170.000 κάτοικοι), που είναι η πρωτεύουσα της πολιτείας.

8. Περισσότεροι από τους μισούς ανήκαν στο ιδιαίτερο εκείνο τμήμα των μεσαίων τάξεων που οι πληροφορητές αποκαλούν «άνωτερη μεσαία τάξη» (*upper middle class*) και περιλαμβάνει επαγγελματίες όπως γιατρούς και δικηγόρους, διευθυντικά στελέχη εταιρειών, επιτυχημένους επιχειρηματίες, καθηγητές πανεπιστημίου κ.τ.λ.

9. Με τον όρο αυτό μεταφράζω τον γενικό και κάπως αόριστο αγγλικό όρο *social mileu* που χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει τις κοινωνικές ομαδοποιήσεις του αστακού χώρου και ιδιαίτερα εκείνες που παρουσιάζουν ένα σημαντικό επίπεδο κοινωνικής και πολιτισμικής αλληλεπίδρασης. (Βλ. Hannerz 1980, ιδιαίτερα τις σσ. 293-296). Επιλέγω τον όρο αυτό, αντί των όρων «subculture» (υποκοουλτούρα) ή «social world» (κοινωνικός κόσμος), που έχουν επίσης πολύ συχνά χρησιμοποιηθεί, για να επισημάνω τον ρευστό και εύθραυστο χαρακτήρα αυτών των ομαδοποιήσεων.

10. Με τον όρο αυτό μεταφράζω τον αμερικανικό όρο *mainline protestant denominations* που δηλώνει τις μετριασθείς θεολογικά και ιδεολογικά εκκλησίες όπως η Μεθοδιστική, η Πρεσβυτεριανή, η Επισκοπική κ.ά.

11. Η εκκλησία είχε 1.600 μέλη, τα μισά περίπου από τα οποία ήταν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ενεργά.

12. Βλ. Bellah et al. 1985: 27-35 και 85-112, Ginsburg 1987: 625 και 628, και Varenne 1992: 546.

13. Οι περισσότερες εκκλησίες δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ομοιογενείς ομάδες, τα μέλη των οποίων μοιράζονται την ίδια ακριβώς ιδεολογία. Η πρώτη μεθοδιστική εκκλησία, για παράδειγμα, περιελάμβανε τόσο παραδοσιακούς όσο και φιλελεύθερους πληροφορητές κι έτεινε να ενσωματώνει πολλά φιλελεύθερα στοιχεία στον επίσημο λόγο της και να επιτρέπει την έκφραση εναλλακτικών τρόπων ζωής.

14. Για τις ιστορικές καταβολές του παραδοσιακού μοντέλου βλ. Bellah et al. 1985: 86, Cott 1977: 3 και Jeffrey 1972: 21.

15. Βλ. Bellah et al. 1985: 27-35 και ακόμα Miller 1991.

16. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση της θεραπευτικής ιδεολογίας βλ. Bellah et al 1985.

17. Ο όρος αυτός εκρησιμοποιείτο συχνά από τους παραδοσιακούς πληροφορητές για να χαρακτηρίσει ατομικές ή οικογενειακές καταστάσεις που εθεωρούντο λανθασμένες και παθολογικές. Ο όρος δείχνει την επίδραση λειτουργιστικών επιστημονικών μοντέλων πάνω στην παραδοσιακή ιδεολογία και υπονοεί ότι υπάρχει ένα σωστό και υγιές πρότυπο, κάθε απόκλιση από το οποίο είναι παθολογική και χρήζει θεραπείας.

18. Ποσοτικές έρευνες σε εθνικό επίπεδο έχουν καταγράψει την ευρεία διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών κατά την διάρκεια των τελευταίων 40 χρόνων. Ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1950 τα άτομα που παρέμεναν ανύπαντρα εθεωρούντο από την μεγάλη πλειοψηφία (80%) του πληθυσμού ως «άρρωστα», «νευρωτικά» ή «ανήθικα», 20 χρόνια αργότερα, το ίδιο περίπου ποσοστό θεωρούσε ότι ο γάμος είναι ζήτημα ατομικής επιλογής (Yankelovich 1981: 60).

19. Στην τοπική γιορτή της Λώρενς απαγορεύτηκε έτσι, μετά από δημόσια συζήτηση, η πώληση μπίρας καθώς θεωρήθηκε ότι δεν επιτρέπεται ενήλικες που πίνουν να συγχρωτίζονται με παιδιά.

20. Ο R. Bellah και οι συνεργάτες του παρατηρούν ότι η σχέση γονέων και παιδιών έχει στο ατομικιστικό περιβάλλον της αμερικανικής κοινωνίας κάτι το ανώμαλο, καθώς η εξάρτηση των παιδιών από τους γονείς προσλαμβάνεται ως ηθικά μετέωρη και αποκαθίσταται μόνο με την ανεξαρτητοποίηση των παιδιών, κατά την περίοδο όμως που αυτά ζουν πλέον μακριά από τους γονείς (Bellah et al. 1985: 81).

21. Η στήλη της Ann Landers αναδημοσιευόταν από την τοπική εφημερίδα της Λώρενς, απ' όπου και το παραπάνω απόσπασμα. Ορισμένοι πληροφορητές την διάβαζαν τακτικά και πίστευαν ότι αντιπροσωπεύει τον πολιτισμικό μέσο όρο της χώρας στα κοινωνικά ζητήματα.

22. Πρόκειται για την γνωστή έκφραση του Σνάντερ για την αγάπη.

23. Ήδη από το 1925 οι Lynds σημειώνουν την συμπίεση της οικογενειακής ζωής της μεσαίας τάξης της Middletown από μια πληθώρα εξωοικιακών υποχρεώσεων. Βλ. R.S. Lynd & H.M. Lynd 1929: 147.

24. Στα επαγγελματικά καθήκοντα των ελεύθερων επαγγελματικών και των στελεχών των επιχειρήσεων περιλαμβάνεται η συμμετοχή σε πληθώρα πολιτικών, κοινωνικών και φιλανθρωπικών συλλόγων και οργανώσεων και η διατήρηση ενός μεγάλου δικτύου σχέσεων για επαγγελματικούς και κοινωνικούς λόγους.

25. Έκφραση των πληροφορητών για τα καθήκοντα της νοικοκυράς.

26. Χαρακτηριστικός των καθημερινών σχολίων που ακούει κανείς είναι ο τρόπος που ο Bill Cosby, ο γνωστός κωμικός της τηλεόρασης, ανοίγει το πρόσφατο συμβουλευτικό βιβλίο του με θέμα την πατρότητα: «Κι έτσι αποφάσεις να κάνεις ένα παιδί. Αποφάσεις να δώσεις τέλος στα ήσυχα βράδια με τα ωραία βιβλία και στα τεμπέλικα Σαββατοκύριακα με καλή μουσική και ρομαντικά γεύματα, στην διάρκεια των οποίων μπορούσες να τελειώσεις ολόκληρες φράσεις, γλυκές ιδιωτικές στιγμές που απολάμβανες την σκέψη ότι οι δυο σας μόνο και η αγάπη σας ήταν όλα όσα χρειαζόσουν».

27. Στην νέα αυτή εννοιολόγηση συντελεί και ο υψηλός αριθμός των δεύτερων και τρίτων γάμων που ενώνουν τμήματα διαφορετικών βιολογικών οικογενειών και καλούν συχνά παιδιά και ενήλικες να ανα-

λάβουν συγγενικούς ρόλους, ενώ απουσιάζει ο αντίστοιχος βιολογικός δεσμός.

28. Χαρακτηριστική ήταν η έκφραση μιας μητέρας τριών παιδιών με ιδιαίτερα δραστήρια και ενεργητική ζωή: «Όταν τα παιδιά φτάνουν στην πόρτα, γίνονται μητέρα». Η ίδια πληροφορήτρια έλεγε ότι αλλάζει συνειδητά ρόλους και ότι γνώριζε πολλούς άλλους που κάνουν το ίδιο, συχνά κατά την διάρκεια της διαδρομής από την δουλειά στο σπίτι.

29. Η περίοδος της εντατικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης γονέων και παιδιών κρατά σχετικά λίγο και όταν και το τελευταίο παιδί φύγει, οι γονείς είναι ακόμα σχετικά νέοι και έχουν πολλά χρόνια ζωής ακόμα χωρίς τα παιδιά.

30. Χαρακτηριστικά είναι και τα παρακάτω αυτοκόλλητα: α) «Η τρέλλα είναι κληρονομική. Την παίρνεις από τα παιδιά σου» και β) το περισσότερο δηκτικό «Ευτυχώς συνταξιούχοι. Ξοδεύουμε την κληρονομία των παιδιών μας».

31. Ο B. Cosby περιγράφει με εύγλωττο τρόπο μια τέτοια σκηνή: «Είτε ο πατέρας προσπαθεί να ξυριστεί, να ξεκουραστεί ή να δουλέψει, τα μικρά παιδιά μαζεύονται γύρω του σαν μυγιάκια γύρω από μια φλόγα. «Τώρα κοίτα», λέει «θέλω να το σταματήσεις αυτό. Θέλω να βγεις από δω γιατί ο μπαμπας δουλεύει. Σου έχω αγοράσει παιχνίδια και κούκλες αξίας τρισημίσυ εκατομμυρίων δολαρίων. Σου έχω πάρει ακόμα και ένα ινστιτούτο καλλονής για τις κούκλες, το οποίο με ikέτεψες να σου πάρω γιατί ήταν το μόνο πράγμα που πραγματικά ήθελες, εκτός βέβαια από το μοτοσάκ. Δεν είναι ότι δεν σ' αγαπώ. Απλώς ο μπαμπάς δεν έχει χρόνο για να του αναδιευθετήσεις τώρα το γραφείο. Σ' αγαπώ πραγματικά, είσαι ό,τι καλύτερο θα μπορούσα να φανταστώ, αλλά το χέρι σου βρίσκεται πάνω στο πράγμα που προκαλεί αυτή την στιγμή το πρόβλημά μας. Αυτό το πράγμα είναι μέρος της δουλειάς του μπαμπά. Η δικιά σου δουλειά είναι να πας πάνω, σ' αυτό το τρισημίσυ εκατομμυρίων δολαρίων δωμάτιο, και να βρεις κάτι που να σε διασκεδάσει για πέντε λεπτά. Γιατί δεν πας την Μπάρμπυ στο ινστιτούτο καλλονής;» (Cosby 1986: 37-38).

32. Τα δύο παρακάτω αποσπάσματα απο συνεντεύξεις είναι χαρακτηριστικά. Στο πρώτο μιλά μια εικοσιπεντάχρονη μεταπτυχιακή φοιτήτρια: «Κατά την διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της παιδικής μου ηλικίας ο πατέρας μου εργαζόταν σε μια άλλη πόλη, που απείχε περίπου μιάμιση ώρα με το αυτοκίνητο. Έτσι δεν ζούσε μαζί μας. Αλλά και την μητέρα μου την έβλεπα πολύ λίγο. Ήταν μεν εκεί, αλλά ήταν συνεχώς πολύ απασχολημένη με δουλειές του νοικοκυριού ή άλλες δουλειές. Ήμουν πολύ απομονωμένη γιατί ζούσαμε σ' ένα πολύ μεγάλο σπίτι. Όταν ήμουν παιδί είχα φτιάξει τον δικό μου κόσμο και μπορούσα να αισθανθώ ότι η μητέρα μου, αγαπώ την μητέρα μου, αλλά αισθανόμουν, από τις λέξεις που χρησιμοποιούσε, ότι το καλύτερο που θα μπορούσα να κάνω γι' αυτήν ήταν να μην μπαίνω εμπόδιο στον δρόμο της». Στο δεύτερο απόσπασμα μιλά μια σαραντάχρονη μητέρα: «Ήταν σχεδόν ανύπαρκτοι σαν γονείς. Συνεχώς έβγαιναν, συνεχώς έκαναν πράγματα έξω απ' το σπίτι. Δεν μας επέτρεπαν να μιλάμε κατά την διάρκεια του βραδινού φαγητού, γιατί ο μπαμπάς ήταν κουρασμένος και δεν του άρεσαν οι ομιλίες, κι έτσι το μόνο που κάναμε ήταν να καθόμαστε εκεί και να τρώμε για είκοσι λεπτά. Ποτέ δεν ασχολήθηκαν μαζί μας σαν νάμαστε πραγματικοί άνθρωποι. Συνεχώς έλειπαν κι ακόμα κι όταν πηγαίναμε διακοπές, τα παιδιά έκαναν τα δικά τους πράγματα και οι γονείς τα δικά τους. Αλλά ακόμη και όταν η μητέρα μου βρισκόταν στο σπίτι δεν ήταν πραγματικά εκεί».

33. Οι περισσότερες οικογένειες της ανώτερης μεσαίας τάξης της Λώρενς διέθεταν τέτοια οχήματα, που εθεωρούντο ως απαραίτητα στοιχεία του εξοπλισμού των οικογενειών της τάξης αυτής.

34. Αναφέρομαι κυρίως τις απόψεις του Πάρσονς (βλ. Cheal 1991: 59) και των ιστορικών, που ακολουθώντας τον P. Ariès, έχουν ερμηνεύσει την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης της παιδικής ηλικίας στις αγροτικές κοινωνίες ως αδιαφορία απέναντι στα παιδιά και αδυναμία εκ-

πλήρωσης των ιδιαίτερων αναγκών τους (για μια σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Μπάδα-Τσομώκου 1993: 3-14).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ariès P., 1960 *L'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Régime*, Paris: Plon.
- Bader R.S. 1988, *Hayseeds, Moralizers and Methodists. The Twentieth-Century Image of Kansas*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Bellah R., R. Madsen, W. Sullivan, A. Swidler και S. Tipton 1985, *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, New York: Harper and Row.
- Bellah R., R. Madsen, W. Sullivan, A. Swidler και S. Tipton 1985, *Individualism and Commitment in American Life, Readings on the themes of Habits of the Heart*, New York: Harper and Row.
- Cheal D. 1991, *Family and the State of Theory*, New York: Harvester - Wheatshear.
- Cosby B. 1986, *Fatherhood*, Garden City, N.Y.: Dolphin Books.
- Cott N.F., 1977, *The Bonds of Womanhood: 'Woman's Sphere' in New England, 1780-1835*, New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Denzin, N. 1987, Postmodern Children, στο *Society*: 24.
- Gatlin R. 1987, *American Women since 1945*, Jackson: University Press of Mississippi.
- Ginsburg, F. 1988, *Contested Lives: The Abortion Debate in an American Community*, Berkeley: University of California Press.
- Goldthorpe, J.E. 1987, *Family Life in Western Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hannerz, U., 1980, *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press.
- Jeffrey, K. 1972, The Family as Utopian Retreat from the City: The Nineteenth-Century Contribution, στο Teselle, S. (ed.), *The Family, Communes and Utopian Societies*, New York: Harper and Row, Publ.
- Lynd R.S. και H.M. Lynd 1929, *Middletown. A Study in Modern American Culture*, New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Miller, T., 1991, *The Utopian Ethics. American Values and the Hippies*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Kansas, Dpt. of Religious Studies.
- Μπάδα-Τσομώκου, K., 1993, *Ενδυματολογικοί Κώδικες της Παιδικής - Νεανικής Ηλικίας. Το Κοινωνικό - Ιστορικό τους Πλαίσιο*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Quinn, N., 1987, Convergent evidence for a cultural model of American Marriage, στο Holland, D. & N. Quinn (ed.), *Cultural Models in Language and Thought*, New York: Cambridge University Press.
- Schneider, D. 1980 (1968), *American Kinship: A Cultural Account*, Chicago: University of Chicago Press.
- Strathern, M. 1992, *Reproducing the Futures*, Manchester: Manchester University Press.
- Varenne, H. 1992, Love and Liberty: La Famille Américaine Contemporaine, στο Burguiere, A., C. Klapisch-Zuber, M. Segalen και F. Zonabend, *Histoire de la Famille 3: Le Choc des Modernités*, Paris: Armand Colin, σσ. 532-562.
- Weston, K. 1991, *Families We Choose*, New York: Columbia University Press.
- Wuthnow, R. 1988, *The restructuring of American Religion*, Princeton: Princeton University Press.
- Yanagisako, S.J. 1978, Variations in American kinship: Implications for Cultural Analysis, στο *American Ethnologist* 5: 15-29.
- Yankelovich Daniel 1981, New Rules: Searching for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down, στο *Psychology Today*, Απρίλιος 1981: 58-69.